

***Namus*: eer en eerherstel onder Turken¹**

Yücel Yeşilgöz

In april jongstleden gebeurde in Urfa (een Koerdische stad) het volgende: een jongen van veertien jaar vermoordt zijn nicht van zestien midden op straat ter wille van de eer. Iedereen kijkt toe maar niemand ziet het, want het meisje had het verdiend. Als de jongen niet voor de ogen van iedereen deze door anderen verwachte en gewenste daad had gepleegd, kon de familie zich immers niet meer op straat vertonen. Een paar dagen later is de advocaat van de verdachte aan het woord:

‘Het is geen delict waar je gezicht rood van wordt, het is maar moord. Als ik hem niet zou verdedigen, dan waren er genoeg andere advocaten die dat zouden willen doen. Het is geen delict dat in strijd is met de normen. Het is geen diefstal of oplichterij. Het is geen verkrachting. Het is maar moord.’²

Het slachtoffer, van wie de naam Sevda liefde betekent, wist dat ze vermoord zou worden, zeggen de bureu. Ze moest dood. De buurt is het daar mee eens. Men zegt dat zij niet normaal was: ze keek te veel tv, lachte veel en luisterde naar muziek en danste. Ze was een ‘licht’ meisje. Ze ging met de mannen uit. ‘We geloven het niet als een dokter rapporteert dat ze nog maagd is’, zeggen de bureu. De familie van Sevda is ook tevreden. Haar familie wil het lijk niet eens van het lijkenhuis komen ophalen: ‘De jongen heeft gelijk. Het is een kwestie van eer.’

Een paar dagen later komt een ander bericht uit Bursa (in het westen van Turkije): een jongen van elf jaar heeft, op bevel van zijn vader, zijn moeder door het hoofd geschoten. De jongen ‘weet’ wat hij gedaan heeft: het ging om de eer. Maar wat bedoelen Turken met ‘de eer’? Deze vraag is het onderwerp van dit artikel.³

Eer en eerbescherming

In het Turks bestaan twee begrippen voor de term ‘eer’ zoals die in het Nederlands gebruikt wordt: *şeref* en *namus*.⁴ *Şeref* heeft betrekking op de reputatie van een man als participant in een gemeenschap. Het verwijst naar zijn vermogen om

'mannelijk' adequaat, vaak met fysiek geweld, te reageren op beledigingen en aantasting van zijn bezit, op al die zaken die in die gemeenschap opgevat worden als krenking van zijn eer.⁵ In het dagelijks leven wordt *şeref* voor eerlijkheid en/of onomkoopbaarheid gebruikt. 'Wanneer iemands eer in het geding is, gaat het niet alleen om behoud en/of verlies van een deel van zijn persoonlijke identiteit, maar ook om het behoud en/of verlies van zijn groepslidmaatschap. Uit zijn kring geweerd worden, kan in een minder gedifferentieerde samenleving dan de onze betekenen, dat het leven zinloos geworden is.'⁶ Deze erecode, die A. Blok heeft vastgesteld voor de Mediterrane samenleving, komt ook voor in de Europese cultuurgeschiedenis: bijvoorbeeld de plicht tot duelleren als reactie op aantasting van iemands eer, als een bestanddeel van een aristocratisch ethos.⁷

Şeref in de tweede betekenis van 'eer', luidt in het Turks *namus*. Deze term staat in verband met de seksuele gedragingen van de vrouwen die onder de verantwoordelijkheid van een man vallen: zijn echtgenote en ongehuwde dochters, zusters en moeder. Als zij zich niet 'ingehouden' en 'kuis' gedragen, of als er over hen in dit verband in negatieve zin gepraat wordt, is de *namus* van de man als autoriteit van de familie in het geding, en dus de reputatie van de hele familie. In de eerste plaats wordt van een man verwacht dat hij zijn *namus* tegen de buitenwereld beschermt. *Namus* is een goedbewaarde schat van de familie. De verantwoordelijke man moet zijn *namus* goed beschermen. Dat wil zeggen: zorgen dat ongehuwde meisjes maagd blijven tot hun huwelijk, en dat zij, eenmaal getrouwd, niet vreemdgaan. Die gedragingen werden door Mohammed, de profeet van de Islam, heilige, juiste gedragingen genoemd.⁸ Verkrachting of schaking wordt als een extreem verlies van de familie-eer beschouwd.⁹ Door het verliezen van de *namus* wordt de familie min of meer sociaal dood verklaard. Zij kunnen geen beroep meer doen op steun van de gemeenschap. Ze hebben een 'zwart gezicht' (*yüzü kara* in het Turks, *rû reş* in het Koerdisch) in de samenleving. Na het herstel van de 'verloren *namus*' kunnen ze weer rekenen op de solidariteit van de gemeenschap. Voor het herstel van de *namus* wordt in het Turks letterlijk de term 'schoonmaken' gebruikt. Dat kan op verschillende manieren gebeuren: voor een meisje is, na het verlies van de maagdelijkheid, het huwelijk de beste oplossing. Dit geldt ook voor ontvoerde of verkrachte meisjes. Bij getrouwde vrouwen wordt ten minste van haar man verwacht dat hij echtscheiding aanvraagt. Het gebruik van geweld komt ook regelmatig voor. Dit kan soms uitlopen op het vermoorden van de vrouw en haar minnaar. Roddel en sociale controle spelen hierbij een belangrijke rol.

Overigens wordt door de Turkse Hoge Raad het niet meer bestaan van maagdelijkheid bij de vrouw op het moment van de huwelijksvoltrekking als een

geldige (wettige) reden voor echtscheiding beschouwd. De echtscheiding dient dan tot zuivering van de *namus* van de man.

Geweldpleging ten behoeve van het herstel van de *namus* wordt zowel door media en publiek als door de staat getolereerd en geaccepteerd. Bijna iedere dag staan in de Turkstalige dagbladen die in Europa te koop zijn gevallen van eerbescherming, inclusief bloedige foto's. Er zijn talloze romans, korte verhalen, zelfs liedjes over mensen die als helden worden beschouwd als ze voor hun eer sterven of een ander doden. Maar ook over het beschermen van de eer van de vrouw en over de man die moedig en dapper moet zijn.¹⁰ Wie om deze redenen een delict begaat, krijgt alle begrip van de maatschappij. Dat zien we terug in het gedrag van de daders.

In het algemeen onderscheidt men in Turkije twee soorten misdaden: alle delicten die niet in de context van de religie of de cultuur van de Turkse gemeenschap vallen, zijn crimineel. Delicten die samenhangen met het herstel van de eer, worden niet als 'echte criminaliteit' beschouwd en de daders zijn geen 'echte criminelen'. Voor dat soort misdadigers wordt een andere term gebruikt: 'slachtoffers van het lot'. De wortels van de term 'lot' kan men ook in de Islam zoeken. Vooral de delicten die in het kader van erekwesties begaan worden, passen in die categorie.

Ook het Turkse rechtssysteem maakt een dergelijk onderscheid tussen beide soorten delicten. Het spreekt over de zogenaamde 'gezichtsverliezende' en 'niet-gezichtsverliezende' delicten. Degenen die veroordeeld zijn wegens 'gezichtsverliezende' delicten, hebben minder rechten dan degenen die veroordeeld zijn wegens 'niet-gezichtsverliezende' delicten. Zo kunnen mensen die amnestie of gratie hebben verkregen geen lid worden van het Turkse parlement, wanneer ze eerder veroordeeld werden wegens een van de 'gezichtsverliezende' delicten zoals bijvoorbeeld corruptie en diefstal.¹¹ Het Turkse Wetboek van Strafrecht houdt rekening met culturele achtergronden van bepaalde delicten. Deze regeling zal ik per onderwerp nader toelichten.

In verschillende artikelen van het Turkse Wetboek van Strafrecht wordt er rekening mee gehouden als men zijn *namus* en/of 'het schoonmaken' van zijn *namus* als motief gebruikt voor het plegen van geweld (volgens de wet vallen echtgenote, dochter, zus en moeder onder het begrip *namus*):

- Als iemand naar aanleiding van overspel of een illegale seksuele relatie van onder zijn *namus* vallende personen geweld gebruikt, krijgt hij een achtste van de strafmaat die in andere gevallen op dit geweldsdelict staat. Dat is ook geldig voor bewezen gevallen van overspel of illegale seksuele relaties;¹²

- Voor overspel krijgt een getrouwde vrouw een gevangenisstraf van tussen de zes maanden en drie jaar. Voor een man geldt dezelfde straf als hij weet dat de vrouw met wie hij een seksuele betrekking heeft, getrouwd is;¹³
- Als iemand zonder toestemming van de moeder een miskraam veroorzaakt, krijgt hij een gevangenisstraf van tussen de zeven en twaalf jaar.¹⁴ Maar als dat voor de 'redding van de *namus*' van familieleden gebeurd is, dan wordt de gevangenisstraf verminderd tot de helft.¹⁵

In het kader van mijn promotie-onderzoek heb ik met een groep van veertien vrouwen gesproken die in Utrecht een cursus Volwasseneneducatie volgde. Ze zijn van mening dat, als de vrouw haar man verlaat of als ze hem ontrouw is, ze in elkaar geslagen moet worden. Ze mag zelfs gedood worden, want dat heeft ze dan verdiend. Volgens hen gaat het allemaal om de eer, en eerloze vrouwen verdienen hun straf.¹⁶

Het is duidelijk, dat de daders van 'erezaken' zich niet crimineel voelen, zij willen integendeel graag door de gemeenschap als een held worden beschouwd en in de gevangenis als slachtoffer. Dit geldt zeker ook voor Turken die in Nederland wonen. Ter illustratie een casus uit het Pieter Baan Centrum waarvan ik het dossier heb bestudeerd in het kader van mijn onderzoek.¹⁷

Casus

Een achttienjarige man, ongehuwd, zonder beroep, wordt verdacht van het medeplegen van moord. De verdachte is de oudste zoon van de familie. Hij verklaart tot zijn daad gekomen te zijn vanuit zijn overtuiging dat hij de eer van zijn zuster en van zijn familie moest redden. Zijn zus was zwanger en beweerde dat zij door het slachtoffer verkracht was. Uit de verklaringen van de gezinsleden komt duidelijk naar voren hoe de 'ontmaagding', en vooral de wijze waarop dit gebeurd zou zijn, de gemoederen enorm in beroering heeft gebracht.

Uit de verklaring van een andere zus van de betrokkene:

'Toen vader het hoorde was hij er ziek van, en iedereen huilde. Ook de dagen erna huilden wij, wanneer wij spraken over de schande dat onze zus al gemeenschap had gehad.'

De betrokkene zelf vertelt dat hij zijn huilende vader, die ook niet meer kon eten, wilde troosten met de toezegging dat hij 'de verkrachter' zou doden. Zijn vader zou hierop niet gereageerd hebben. Toen de abortus achter de rug was, was iedereen blij. De gedachte om 'de verkrachter' te doden is, blijkens de verklaringen van de betrokken gezinsleden, echter steeds blijven hangen. Hiermee was een deel van het probleem opgelost, maar door het doden van 'de verkrachter' zou het voor de hele Turkse gemeenschap duidelijk zijn dat zijn zus zelf geen schuld had aan het feit dat zij ontmaagd was. Daarmee zou iets van de schande worden weggenomen.

Wat voor de verdachte duidelijk was, en zich steeds klemmender aan hem opdrong, was de gedachte dat de Turkse gemeenschap deze daad (het doden van de verkrachter en daarmee het redden van de eer van zijn familie en tevens zijn eigen eer) van hem – als oudste broer van het 'onteerde' meisje – verwachtte. Hij had vaak het gevoel dat de mensen hem aankeken en dachten: 'Wanneer doet hij het?' Andere keren 'voelde' hij dat men dacht: 'Hij is een lafaard', hetgeen hij verschrikkelijk vond. Voor een Turk staan drie deugden in hoog aanzien: kracht, onvervaardheid en eer. Zijn 'plicht' kwam onontkoombaar op hem af.

Uit de rapporten blijkt, dat de vader van de verdachte afkomstig is van het platteland en gebrekkig Nederlands spreekt. De moeder, eveneens afkomstig van het platteland, is een eenvoudige vrouw en spreekt ook nauwelijks Nederlands. Het echtpaar was bevriend met enkele Turkse gezinnen, waaronder dat van het slachtoffer.

De zuster van de verdachte die, naar zijzelf beweert, door het slachtoffer verkracht zou zijn, is een knap meisje, intelligent en bijdehand. Ze spreekt goed Nederlands. Zij zou vrijer in de omgang zijn dan bij doorsnee Turkse meisjes het geval is. Ook rookt ze (stiekem?) sigaretten, hetgeen niet gebruikelijk zou zijn. Al snel droeg zij geen jurk meer over haar lange broek en liep zij soms in een – voor Turkse begrippen – 'laag' truitje. De verdachte ging meer dan andere jongens met mannen ouder dan zichzelf om.

De verdachte neemt het de 'dader' zeer kwalijk dat zijn familie (en daarmee zichzelf) in haar eer is gekwetst. Natuurlijk is het erg om iemand te vermoorden, maar de familie-eer aantasten is volgens Turkse normen een nog zwaarder vergrijp. Een Turks meisje dat reeds ontmaagd is, zou bijna geen kans meer maken op een huwelijk. Als de verkrachter dan niet met het meisje kan trouwen omdat hij reeds getrouwd is, dan is het vergeldingsritueel het alternatief. Aan de ene kant was de verdachte bang en voelde hij er zich niet zo gelukkig onder, maar aan de andere kant zei hij geen andere keus te hebben gehad:

‘Het is toch onmogelijk om het aan je vader over te laten? De man heeft achttien jaar voor mij gezorgd, stel je trouwens eens voor: mijn vader zou in de gevangenis zitten en ik vrij rondlopen! Als we onze eer niet verdedigen, dan worden we niet voor eerlijk aangezien. Maar ja, nu ben ik trots, hé, trots dat ik het gedaan heb voor mijn familie.’

Dit was ook te merken toen de betrokkene even mocht bellen met een familielid. Tijdens dit gesprek zag je hem stralen. Na afloop van het gesprek zei hij:

‘Toen de stamgasten hoorden dat ik het was die opbelde, verdron- gen ze zich rond de telefoon, en wensten ze mij alle steun toe en zeiden dat ik me geen zorgen hoefde te maken over de toekomst.’

Elke week kreeg de betrokkene bezoek van zijn vader en moeder en andere familieleden.

Zoals reeds gesteld is, probeerde de verdachte naar zijn zeggen, te leven volgens de regels die binnen de Turkse gemeenschap gelden. In dit verband zijn dan ook de reacties vanuit deze Turkse gemeenschap van groot belang; vóór alles wil de verdachte de erkenning en waardering van deze groep behouden. Om erkenning te krijgen binnen de Turkse gemeenschap moet de betrokkene zijn rol, zoals die hem is toebedacht, naar behoren vervullen. De verdachte is een vriendelijke jongen die helder uit zijn ogen kijkt.

De seksuele voorlichting in Turkije vindt volgens de verdachte plaats via vrienden; zo is hij ook over de meeste aspecten op de hoogte gebracht. Dat Nederlanders anders over seksualiteit denken, had hij in Turkije al gehoord. Hij vertelt over zijn vriendinnetjes en ook dat hij met hen gemeenschap heeft gehad: ‘Natuurlijk mochten mijn ouders dat niet weten, daar schaam ik me voor.’

De aantasting van de familie-eer, de belediging, niet alleen van zijn zus, maar van het hele gezin én de familie door de verkrachting – maar even zo sterk door de ‘roddelverhalen’ van het slachtoffer – maakten de steekpartij tot een onafwendbaar gebeuren.

De betrokkene vertelt ook, dat hij het slachtoffer het liefst in het koffiehuis, ‘waar iedereen bij was’, had doodgestoken, ‘dan kon iedereen het zien.’ Het feit dat het slachtoffer ‘roddelde’ over zijn zus is van groot belang, en zou op zich al aanleiding kunnen zijn om hem te doden. Want door het roddelen wordt de eer van de familie nog meer aangetast dan door het eventueel weg te moffelen feit: ‘Of het gebeurd is of niet is van minder belang, het werd gezégd.’

De conclusie uit het bovenstaande is dat het delict de verdachte op grond van zijn persoonlijkheid volledig kan worden toegerekend. Het gevaar bestaat, dat de betrokkene door de familie te veel als held gezien blijft worden. Hij zou dan te veel verwend en geëerd kunnen worden.

Een andere aantasting van de eer: ontvoeringszaken van vrouwen en meisjes

Ontvoering van een vrouw kan verschillende motieven hebben. Als eerste kan het een vorm van wraakneming zijn. Dit komt voor als tussen twee families een conflict bestaat. Met de ontvoering van een vrouwelijk lid van de familie wordt een zware klap toegebracht aan de leden van deze familie, met name aan de mannen. Zij hebben immers de onder hun *namus* vallende vrouw niet goed kunnen beschermen. Dit vijandige gedrag wordt meestal met geweld beantwoord. Als de ontvoering gepaard gaat met verkrachting, wordt verwacht dat dit met de dood van de dader gewroken zal worden. Anders blijft de desbetreffende familie zich schamen voor de gemeenschap. Ontvoering van een vrouwelijk lid van een familie brengt een groot gevoel van schaamte teweeg. Ook kan ontvoering van een vrouwelijk lid van de familie van de dader plaatsvinden, op die manier wordt ook schaamte gebracht aan de andere familie. Het zogenaamde 'bloedwraakproces' kan de volgende fase worden van dit soort gebeurtenissen.

De tweede vorm van ontvoering is een reactie op de 'bruidsprijs' die door de vader van het meisje is gevraagd. De bruidsprijs (in het Turks: *başlık parası*) was tot voor kort heel populair. Hoewel dat nu iets minder wordt, is het op het Turkse platteland nog steeds gebruikelijk. Afhankelijk van de schoonheid van het meisje en de rijkdom en bekendheid van haar familie wordt een bedrag gevraagd. Dat bedrag kan soms onbetaalbaar zijn voor een jongen. Als het meisje en de jongen het hierover eens zijn, ontvoert de jongen het meisje met de bedoeling haar te trouwen. Deze ontvoering wordt in de Turkse gemeenschap begrijpelijk en sympathiek geacht. Het huwelijk volgt er immers op. De ouders en dan met name de vader van het meisje kunnen weliswaar een tijdje boos blijven, maar uiteindelijk heeft alles toch een *happy end*. Ook laat de dochter zich wel eens ontvoeren als de vader een huwelijk voor haar wil arrangeren waarmee zij het niet eens is. Zij laat zich dan ontvoeren door een man met wie zij wel in het huwelijk wil treden. Hierbij gelden dezelfde regels.

Ook als de ontvoering tegen de wil van het meisje plaatsvindt, wordt van haar verwacht dat zij trouwt met haar ontvoerder. Een nacht elders doorbrengen met een 'vreemde' vormt een voldoende aantasting van haar goede naam. Weigert

het meisje echter pertinent met haar ontvoerder te trouwen, en is zij tijdens de ontvoering niet verkracht, dan kan haar weigering gehonoreerd worden. Als zij tussentijds wel verkracht is, kan niet anders van haar worden verwacht dan dat zij met haar verkrachter trouwt.¹⁸ Na het verlies van haar maagdelijkheid krijgt zij immers geen nieuwe huwelijkskans meer. Zij kan dan alleen met een 'minderwaardige' man trouwen of *überhaupt* niet trouwen. Als zij trouwt met een ander, wordt zij in haar leven ook minderwaardig behandeld. Door het meisje nu te laten huwen met haar verkrachter worden alle problemen opgelost. Als de ontvoerder per se niet met haar wil trouwen, dan ontstaat er een conflict dat kan leiden tot de eerstgenoemde vorm van ontvoering.

Naast bovengenoemde motieven kennen we nog een ander motief voor de ontvoeringskwesaties van in West-Europa wonende Turken: de verblijfsvergunning. In een aantal gesprekken met in Den Haag wonende Turken werd het volgende beeld geschetst: illegale Turken die in Europa rondtrekken (deze worden door de Turkse gemeenschap 'toeristen' genoemd) proberen via een huwelijk met een legaal in Europa verblijvend Turks meisje hun verblijf in Europa te regelen. Eerst proberen ze dit via de traditionele methoden te bereiken. De beste poging is het zoeken van een partner in de kring van verwanten en kennissen. Er zijn illegalen die hun verblijfsvergunning op deze manier hebben verkregen. Als dat niet lukt, zoeken ze in andere kringen naar een geschikte kandidaat. Eerst probeert de jongen zelf contact te leggen met het meisje. Daarna zal een respectabel Turks echtpaar (niet per definitie de ouders van de jongen) naar het ouderlijk huis van het meisje gaan, met het verzoek de jongen met haar te laten trouwen. Zowel door de ouders als door de meisjes worden illegalen als niet zo aantrekkelijke huwelijkspartners gezien. Hoewel de ouders zonder twijfel graag zien dat hun dochter zal trouwen met iemand van hun eigen cultuur en vooral godsdienst, zouden ze liever een familielid, bijvoorbeeld een neef, als schoonzoon hebben (dit is toegestaan volgens de Islamitische regels). De illegalen kennen de taal van het gastland niet goed. Ze hebben veelal slechtere banen en geen goed toekomstperspectief. Eigenlijk verwachten ze dat via een legaal in Europa verblijvend meisje alles wel in orde komt. Bovendien hebben zulke meisjes, in tegenstelling tot illegalen, vaak een opleiding achter de rug. Ook maatschappelijke aspecten spelen dus een rol. Door hun opleiding zijn deze meisjes namelijk westelijker georiënteerd dan illegalen. Dit kan leiden tot een cultureel conflict. Vanwege de bovengenoemde redenen wordt een dergelijk verzoek meestal afgewezen.

Voor de illegalen blijven dan in de praktijk twee mogelijkheden over om via een huwelijk hun verblijf hier in Europa te garanderen: de eerste mogelijkheid

is een schijnhuwelijk te regelen met een Nederlandse vrouw. In Den Haag varieerde het bedrag voor zo'n huwelijk tussen de vijf- en de twintigduizend gulden. Het grote verschil zit hem vooral in de positie van de vrouw. Als de vrouw een uitkering geniet van de Sociale Dienst wordt zij minder betaald, omdat zij door het huwelijk al een verhoging van haar uitkering zal verkrijgen. Bovendien kan de man door deze uitkering geen legaal werk vinden. Een werkende vrouw betaalt men meer, omdat de man dan legaal kan werken. Turkse mensen verkeren in de veronderstelling dat, als men eenmaal legaal werk heeft in Nederland, men het land niet wordt uitgezet, ondanks een eventuele echtscheiding. Er zijn verschillende organisaties die dit soort huwelijken arrangeren. Toch wordt deze methode niet echt aantrekkelijk gevonden door illegalen. Allereerst bestaat het gevaar dat zo'n huwelijk elk moment door de politie ontdekt kan worden. Daarnaast bestaat ook een groot wantrouwen tegenover Nederlandse vrouwen die akkoord gaan met een schijnhuwelijk, omdat er gevallen bekend zijn waarbij de vrouw kort na het huwelijk echtscheiding aanvraagde of, nadat ze het voorschot had ontvangen, ging verhuizen en de toekomstige 'partner' er niet achter kon komen waarheen. De organisaties staan niet in voor zulke verwickelingen; zij hebben al hun 'plichten' vervuld en de rest is het probleem van de aanvrager. De andere mogelijkheid is het ontvoeren van een Turks meisje. Na de ontvoering zijn het meisje en haar ouders verplicht akkoord te gaan met het huwelijk, gezien de eerder genoemde redenen.

Wettelijke regeling in Turkije met betrekking tot ontvoering

Het Turkse wetstelsysteem maakt onderscheid tussen ontvoeringszaken die niet, en ontvoeringszaken die wel hebben plaatsgevonden met het doel een huwelijk te bewerkstelligen:

- Er staan verschillende straffen op het ontvoeren van een minderjarige vrouw, afhankelijk van de afloop van deze ontvoering. Ontvoeringen waarbij geweld en/of verkrachting voorkomt, worden veel zwaarder bestraft dan ontvoeringen zonder geweld en verkrachting. De strafmaat ligt tussen de 6 maanden en 10 jaar;¹⁹
- Als een ontvoering met het doel van een huwelijk zonder verkrachting heeft plaatsgevonden, dan wordt de straf voor de dader maximaal gehalveerd;²⁰

- Als een ontvoering (op wat voor manier dan ook uitgevoerd, met of zonder geweld en verkrachting) uitloopt op een huwelijk volgt er geen straf²¹.

Seksualiteit onder mannen

Voor mannen bestaan andere gedragsregels. Zij mogen flirten en daarover overal trots vertellen. Een duidelijk voorbeeld uit een onderzoeksrapport over seksuele relaties en beschermingsgedrag van Turkse mannen is een gesprek dat plaats vond met een Turkse jongenman in het kader van het onderzoek:

Respondent: 'Kijk, mijn situatie is weer heel anders dan bij de meiden. Zij doen het voor hun plezier of omdat ze van iemand houden, maar bij mij is het zo: ik moet me bewijzen.'

Interviewer: 'Je moet?'

Respondent: 'Me bewijzen aan een aantal vrienden en als het mij niet zou lukken dan zou ik ook niks waard zijn.'

Interviewer: 'Hoe bewijs je je dan?'

Respondent: 'Door te doen wat andere mensen niet zouden kunnen doen.'

Interviewer: 'En dat is?'

Respondent: 'Meiden versieren, daar ben ik goed in.'

Interviewer: 'En daarbij speelt ook mee, dat bij mannen onder elkaar je moet laten zien dat je, eh...'

Respondent: 'Tuurlijk.'

Interviewer: 'Vriendinnetjes hebt? Toch?'

Respondent: 'Tuurlijk, als ik bijvoorbeeld (maar) met twee vriendinnen zou gaan, zouden al die jongens zeggen van hé, wat gebeurt er met hem? Is hij het niet meer of kan hij het niet meer? Dan gaan ze twijfelen.'²²

Volgens de onderzoekers is de jongen in zijn opvatting eenduidig: jongens mogen wel vrijen voor het huwelijk zonder dat hun eer hiermee in het geding komt. Hoewel hij meent, dat dit niets met de mannelijkheid te maken heeft, benadrukken andere respondenten tegenover de onderzoekers wel, dat het hebben van meerdere vriendinnen deel uitmaakt van het concept mannelijkheid.²³

'Mannelijkheid' is een verschijnsel dat niet alleen onder de Turken in Nederland voorkomt maar ook in Turkije zelf. Een andere dialoog tussen een jongen van het platteland, verdacht van ontvoering van een meisje, en de rechter in een rechtszaal in Turkije geeft een ondersteunend voorbeeld:

Rechter: 'Waarom heb je het meisje ontvoerd?'

Verdachte: 'Om te trouwen, mijnheer.'

Rechter: 'Dat kan ik begrijpen, maar waarom heb je het meisje verkracht?'

Verdachte: 'Ik moest het doen. Anders zouden mijn dorpsgenoten twijfelen aan mijn mannelijkheid.'²⁴

De ouders en andere familieleden zijn trots op de relaties van hun zonen met vrouwen en vertellen dat graag door.

'De penis is bijna heilig in de Turkse gemeenschap', zo verklaart een Turkse hoogleraar in de Psychologie in zijn onderzoek naar de geldigheid van het oedipuscomplex onder Turken.²⁵ Uit dit onderzoek blijkt, dat mensen vanaf de kindertijd meisjes discrimineren ten opzichte van jongens. De ceremonie van de besnijdenis van jongens bevestigt het vooroordeel dat de jongen de meerdere is van het meisje. Vroeger werd vrijwel overal in Turkije, en nu vooral op het platteland, flirten voor meisjes als aantasting van hun eer en soms als een hoerachtige activiteit gezien. Met name in de dorpsleven wordt van de meisjes verwacht dat ze als maagd het huwelijk ingaan. Het ontmaagd zijn, vormt voldoende reden voor de man om de bruid terug te sturen naar haar ouders.

'Een man mag nooit laten zien dat hij bang voor iets is', is een populaire uitdrukking. Natuurlijk moet men in sommige omstandigheden laten zien dat men moed heeft. Het dragen van een pistool, en soms een mes, wordt als aanvulling daarop gezien. 'Voor een Turk zijn drie dingen belangrijk in het leven: *paard, wapen en wijf*' is een heel oud gezegde in Turkije dat voor zichzelf spreekt. 'Wijf' wordt hier bedoeld in de zin van eigen vrouw. Het wapen is vooral onder de Lazen in de omgeving van de Zwarte Zee en onder de Koerden in Zuidoost-Turkije erg populair.

Binnen het huwelijk is de verhouding tussen de vrouw en de man in het gezin ongelijk. De man is de baas van het gezin en heeft alle macht (artikels 152-154 van Turkse Burgerlijk Wetboek). Een seksuele relatie van de vrouw buiten het huwelijk is zowel volgens de culturele norm verwerpelijk, als ook volgens het Wetboek van Strafrecht een strafbaar feit. Voor dergelijk overspel krijgt de vrouw volgens artikel 440 van dat Wetboek een gevangenisstraf van zes maanden

tot drie jaar. Een seksuele relatie van de man buiten het huwelijk is echter geen strafbaar feit. In de maatschappij wordt over de man gezegd: 'het is vuil in de handen van de man, als hij die wast, gaat het weg' (*Erkeğin elinin kiridir, yıkasa geçer*).

Bovenstaande ideeën worden ook gesteund door de Islam, de godsdienst die volgens de overheid wordt aangehangen door 99% van de Turken. De profeet Mohammed zegt in een aantal uitspraken het volgende: 'Als ik buiten Allah aan iemand moest bevelen om een ander te aanbidden, dan zou ik de vrouwen bevelen hun echtgenoot te aanbidden.'²⁶ 'De man is de meerdere van de vrouw' (Koran, vers Nisa), 'De vrouwen zijn als uw vruchtbare akker' (Koran, vers Al-Bakara), 'Mannen mogen huwen met vier vrouwen' (Koran, vers Nisa), 'Als de man aan zijn vrouw vraagt om te vrijen, dan moet de vrouw gehoorzamen. Anders wordt zij tot de ochtend of tot zij terugkeert naar bed door Allah vervloekt.'²⁷

Dit is de norm, maar in werkelijkheid hebben mannen en vrouwen natuurlijk verboden relaties. Deze zijn dan of stiekem, of binnen bepaalde grenzen, die geaccepteerd worden door de gemeenschap, bijvoorbeeld 'alleen goede vrienden' of verloofd zijn.

Uit het onderzoek van H.A. Everaerts en H.E. Lamur begrijpen we dat Turkse en Koerdische jongens heel voorzichtig omgaan met Turkse en Koerdische meisjes, dat ze alle begrip en respect hebben voor hun maagdelijkheid en dat ze met de meisjes vrijen tot bepaalde grenzen, zodat geen schade toegebracht kan worden aan hun maagdelijkheid.²⁸ Daarentegen zijn de Nederlandse meisjes er 'om echt te pakken of om het een paar keer mee te doen'. De Islam heeft er ook enige verklaringen voor: Islamitische vrouwen mogen niet met niet-Islamitische mannen trouwen. Dat is streng verboden (Koran, vers al-Bakara). Het trouwen van Islamitische mannen met niet-Islamitische vrouwen is toegestaan, maar men moet tegelijkertijd bedenken dat niet-Islamitische vrouwen onbetrouwbaar zijn.²⁹ Vooroordelen over Europese meisjes, bijvoorbeeld dat ze te makkelijk zijn en dat ze dol op Turkse mannen zijn, worden door de Turkse media gesteund: regelmatig kan in de krant gelezen worden dat een Europese vrouw topless ergens op een van de Turkse stranden geposeerd heeft en volgens de krant gezegd zou hebben: 'Ik ben hier voor de echte mannen. Ik ben dol op de krachtige Turkse mannen.'

Zowel in culturele als in religieuze context krijgt de man de mogelijkheid zijn 'mannelijke kracht' te bewijzen. Natuurlijk zijn er grenzen: het aantasten van de eer van een ander kan behoorlijke onrust teweeg brengen. Die aantasting van de eer ontstaat zowel door het gemeenschap hebben met meisjes die nog maagd

zijn, als met getrouwde vrouwen; in beide gevallen wordt daarmee de eer (*namus*) van een ander geschaad. Met vrouwen die buiten deze categorie vallen en met Europese vrouwen kun je 'het' doen. Ze doen 'het' toch al met anderen. Er bestaat hierover zelfs een uitdrukking in het Turks: *Herkese şapur şapur, bize gelince yarabbi şükür*, wat vrij vertaald betekent: Jij doet het met iedereen, waarom dan niet met mij? Volgens de Turkse wet is het zo, dat als vrouwen eenmaal 'slecht' zijn, het ook niet zo vreemd is als ze verkracht worden. Er bestaat dus tolerantie ten aanzien van verkrachting van 'slechte vrouwen'. Volgens artikel 438 van het Wetboek van het Turkse Strafrecht kan slechts een derde van de gebruikelijke straf worden opgelegd als het gaat om verkrachting van een vrouw die zich inlaat met prostitutie. De onderstaand casus geeft een uitgebreid beeld van seksualiteit bij mannen.

Casuïstiek

In de tenlastelegging lezen we het volgende: een twintigjarige man, gehuwd, werkend, verdacht van poging tot moord, althans poging tot gekwalificeerde doodslag, althans poging tot doodslag en poging tot verkrachting, althans aanranding, poging tot zware mishandeling met voorbedachten rade.

Hier volgt een korte schets van de gebeurtenissen: de betrokkene vertelde over het eerste delict dat hij voor die avond een meisje wilde 'versieren'. In tegenstelling tot vorige gelegenheden was hij alleen en niet samen met vrienden. Dat vond hij niet prettig, hij durfde niet goed een meisje te benaderen en begon drank achterover te slaan. Daarop besloot hij zijn auto op te halen en een meisje tot seksueel contact te dwingen. De betrokkene:

'Op een gegeven moment, toen ik nog buiten de auto stond, zag ik dat een fietser naderde. Toen de fietser dichterbij was, zag ik dat het een meisje was. Ik vroeg aan dat meisje of zij mij een lift kon geven. Zij antwoordde hierop niet. Ik werd toen kwaad. Toen het meisje doorgefietst was, probeerde ik wederom de auto te starten en dit lukte. Ik ben achter dat meisje aangereden. Ik pakte haar bij haar rechterarm vast. De seksuele gemeenschap was weinig bevredigend.'

Na het delict had hij haar gevraagd of ze het gebeurde geheim wilde houden. Ze had hierin toegestemd. Ook vroeg hij haar naam en adres en probeerde een

afspraak voor de volgende dag met haar te maken. De naam en het adres bleken vals te zijn.

In het tweede delict ging het om het volgende: de betrokkene vertelde dat hij die avond met twee vrienden op stap was. Hij zou hen verteld hebben dat hij enige tijd terug een meisje verkracht had. Hij had voorgesteld meisjes te gaan versieren en als dat niet zou lukken, er dan een paar van hun fiets te trekken. Het incident speelde zich af in een discotheek, waarbij hij een meisje een glas bier in het gezicht gooide. De betrokkene vertelde, dat hij het bewuste meisje eerder in dezelfde discotheek had gezien en dat ze steeds naar hem had gekeken. Hij was die avond naar haar toegelopen. Ze zou toen tegen hem gezegd hebben: 'Wil je een glas bier in je gezicht?' Volgens de betrokkene had hij geantwoord: 'Nee, jij wel soms' en had hij direkt het bier in haar gezicht gegooid: 'dat doe je gewoon als ze zulke dingen tegen je zeggen.'

De derde vriend, die de volgende dag vroeg moest werken, was naar huis gegaan. Toen ze hun slachtoffers naderden, trok de andere vriend zich ook terug, omdat, zo zei de betrokkene: 'Een van de slachtoffers geen meisje maar een jongen was'. De betrokkene sloeg het mannelijke slachtoffer neer met een bougiesleutel: 'Want anders zou hij mij tegengehouden hebben' en nam het meisje mee. 'Ik vroeg toen ook aan haar of ze maagd was. Ze zei toen dat ze maagd was. Ik zei toen: "Nee, dat geloof ik niet, jij bent geen maagd."'

In beide gevallen spelen vooroordelen ten opzichte van Nederlandse en Turkse meisjes en het begrip aangaande seks een belangrijke rol. Als een meisje geen maagd meer is en er tegelijkertijd 'geen eer van iemand' in het spel is, dan is ze waar het seksuele relaties betreft toegankelijk voor andere mannen. Het is al een keer gebeurd, wat kan het haar schelen als het vaker gebeurt? Dat is de mening van de betrokkene. Daarom heeft hij bij de eerste gebeurtenis het adres van het slachtoffer ook gevraagd. Met andere woorden: hij heeft gebruik gemaakt van zijn 'rechten' en wat hem betreft kan de 'relatie' ook doorgaan. Bij de tweede gebeurtenis is maagdelijkheid van het meisje belangrijk. Maar hij gelooft niet dat een Nederlands meisje nog maagd zou zijn. Naar aanleiding van zijn eerste ervaring, waarbij het slachtoffer toch aangifte heeft gedaan, wilde hij geen gebruik meer maken van zijn 'recht' tot meer contacten met het slachtoffer.

'Het recht hebben' vindt plaats in de context van de mannelijkheid die al vanaf jonge leeftijd aan hem gedictieerd is. Omdat hij een jongen is en de oudste zoon van de familie, wordt hij vanaf zijn kindertijd verwend. Uit het verslag van het psychologisch onderzoek:

‘Toen vader naar Nederland ging, belandde betrokkene, naar zijn zeggen, in de positie van de oudste “man” in het gezin. Zowel uit zijn eigen verhalen als die van zijn ouders komt naar voren, dat hij in sterke mate lijkt te zijn verwend. Zo zegt betrokkene’s vader bijvoorbeeld: “Ik gaf hem altijd alles: fiets, bromfiets, rijlessen, auto, enzovoorts.” Uit de resultaten komt betrokkene naar voren als een zeer egocentrische, nog erg kinderlijke man, die zich met veel zelfvertoon ten opzichte van anderen dominant kan presenteren.’

Alhoewel de verdachte sinds zijn achtste levensjaar in Nederland woont en zich ogenschijnlijk goed lijkt te hebben aangepast, leeft hij thuis nog wel in en met de Turkse tradities:

‘Betrokkene zou zich goed houden aan de Turkse normen en waarden zoals vader die in het gezin hanteerde.’

Onderzoekers zijn van mening dat de verdachte door zijn verhalen het beeld geeft een tussen twee verschillende culturen levende man te zijn. Maar we kunnen eerder aan een man *met twee culturen* denken:

‘Aan de ene kant het leven thuis binnen het gezin volgens de traditionele culturele normen. Thuis beantwoordt betrokkene aan de daar geldende waarden en normen, geeft weinig problemen en houdt als oudste zoon ook toezicht op zijn zusjes. Anderzijds zijn leven buiten het gezin, waarbij hij, naar eigen zeggen, regelmatig alcohol dronk en uitging. Vader vond dat prima, zegt betrokkene.’

Volgens de schooldecaan was hij altijd een goede leerling en volgens de werkgever bij wie hij werkte was hij een goede vent, een rustige, aardige jongen die geen problemen gaf. Uit de rapporten blijkt dat hij kijkt naar de Nederlandse vrouwen als ‘seksuele objecten’:

‘In het uitgaansleven is hij met zijn vrienden vooral gericht op het versieren van meisjes die – met name ook in zijn beleving – veel vrijer, in het bijzonder op seksueel gebied, zijn dan Turkse vrouwen. In die zin lijken Nederlandse meisjes in zijn beleving “te

pakken” als seksueel object. Wat hij niet kan krijgen, dat pakt hij, zo lijkt zijn redenering.’

Maar daarentegen vindt hij Turkse meisjes en vrouwen ‘anders’ dan Nederlandse. Uit de rapporten:

‘Er werd betrokkene gevraagd of het voor hem enig verschil gemaakt had als het betreffende meisje een Turkse zou zijn geweest. Betrokkene vond ook dit een vreemde vraag: “Dat kan niet”, zei hij, “Turkse meisjes zijn niet ‘s avonds laat op straat”. Dankzij het opbouwen van een verhaal waarin een enkel Turks meisje wegens zeer bijzondere omstandigheden heel toevallig een enkele keer toch eens ‘s avonds op straat was, kon de vraag opnieuw gesteld worden. Betrokkene zei nu, dat hij in dat geval zijn bedoelingen niet doorgezet zou hebben: “Omdat *Turkse meisjes maagd zijn*”. Op de vraag hoe dat volgens hem in Nederland zat, zei hij: “Nederlandse meisjes zijn dat niet”. Een Nederlands meisje dat nog maagd zou zijn, zou hij ook niet aangeraakt hebben, verklaarde hij. In Turkije zou hij het ook nooit gedaan hebben, zei hij ontwapenend eerlijk, maar toen hem gevraagd werd, waarom hij dacht dat het in Nederland wel kon, keek hij weer geschokt en verbaasd. (...) Op de vraag of hij de gang van zaken ook zo logisch zou vinden als iemand anders hem zou neerslaan en bijvoorbeeld een van zijn zusjes zou dwingen tot geslachtsgemeenschap, keek hij verbaasd en lachte wat. Na aandringen zei hij uiteindelijk dat dat niet zou kunnen gebeuren: “Omdat ik veel sterker ben”. Toen hem dezelfde vraag weer werd gesteld met een tegenstander sterker dan hijzelf, haalde hij zijn schouders op alsof hij de onderzoeker wel terwille wilde zijn bij deze onzin en verklaarde dat hij dan de dader zou moeten doden als hij wist wie deze was. Op de vraag wat hij zou doen als hij niet wist wie het was, lachte hij weer vriendelijk en zei: “Dan hoeft het niet. Dan doe je wat je doen moet.”’

De aard van het delict was niet besproken, daar kon volgens vader in een Turks gezin niet over gepraat en ook niet naar gevraagd worden. Het woord ‘gezichtsverlies’ viel. Maar de betrokkene heeft regelmatig bezoek gehad van zijn familieleden.

Conclusie over de betrokkene, die door iedereen werd ervaren als vriendelijk, co-operatief en goed aangepast, is dat het hem niet ten volle kan worden toegerekend.

Conclusie

In het Turks bestaan twee begrippen voor de term 'eer' zoals die in het Nederlands gebruikt wordt: *şeref* en *namus*. *Şeref* heeft betrekking op de prestige van een man als deelnemer in een samenleving. Het verwijst naar zijn potentie om 'mannelijk' adequaat, vaak met fysiek geweld, te reageren op beledigingen van zijn vermogen, op al die zaken die in samenleving opgevat worden als krenking van zijn eer.

Namus is zedelijk gedrag van de vrouwelijke leden van de familie en moet goed bewaard worden. Dat wil zeggen: zorgen dat ongehuwde meisjes maagd blijven tot hun huwelijk, en dat zij, eenmaal getrouwd, niet vreemd gaan. Door het verliezen van de *namus* wordt een familie min of meer sociaal dood verklaard. Doet de verantwoordelijke man niets, dan kan zijn familie buitengesloten worden. Zijn kinderen kunnen geen goed huwelijk sluiten en de familie kan geen beroep meer doen op materiële en immateriële steun van de eigen gemeenschap. Hoe dan ook, als men de *namus* verliest, moet men die door daden herstellen. Voor het herstel van de *namus* wordt in het Turks letterlijk de term 'schoon maken' gebruikt. Dat kan op verschillende manieren gebeuren, er wordt bijvoorbeeld verwacht van man van een getrouwde vrouw dat hij echtscheiding aanvraagt. Voor het meisje is na het verlies van de maagdelijkheid het huwelijk de beste oplossing. Bij deze 'daden' is moord niet uitgesloten. Voor de mannen bestaat een andere gedragsregel. Zij mogen flirten en daarover overal trots vertellen. De ouders en andere familieleden zijn trots op de relaties van hun zonen met vrouwen en vertellen dat graag door. Bovenstaande ideeën worden ook gesteund door de Islam.

Turken denken verschillend over bepaalde misdaden: zo bestaat een grote tolerantie jegens geweld en agressie als het om kwesties van eer gaat. Ook maakt het Turkse rechtssysteem onderscheid tussen deze delicten. Het gaat daarbij om zogenaamde 'gezichtsverliezende' en 'niet-gezichtsverliezende' delicten.

Ten slotte kan de vraag rijzen, of dit verschijnsel 'typisch' Turks en/of Islamitisch is? Voor hen die deze vraag bevestigend beantwoorden, wil ik graag met de beroemde romanschrijver Márquez een tegenwerping maken. In een typisch Márquez-dorpje, wordt een bruiloft gevierd met een gigantisch feest. Nog

geen vier uur na de huwelijksvoltrekking wordt de bruid, Angela Vicario, die volgens de moeder net zo was geboren als de grote koninginnen uit de geschiedenis, namelijk 'met de navelstreng om haar hals', naar huis gestuurd omdat ze geen maagd meer was. Niemand had gedacht, en niemand had het ooit gezegd, dat Angela Vicario geen maagd meer was. De man, die Angela's maagdelijkheid had aangetast, wordt in de loop van de geschiedenis door de broers van de bruidegom om het leven gebracht:

'De advocaat verdedigde de stelling van doodslag ter legitieme verdediging van de eer, die door de rechtbank werd aanvaard en als welbewust beoordeeld, en de tweeling verklaarde aan het eind van de zitting, dat ze het nog duizend keer zouden doen om dezelfde redenen...

"We hebben hem welbewust gedood", zei Pedro Vicario, "maar we zijn onschuldig."

"Misschien in Gods ogen", zei pater Amador. "In Gods ogen en in die van de mensen", zei Pablo Vicario. "Het was een kwestie van eer."³⁰

Noten:

1. Met het woord Turk wordt niet 'van etnisch-Turkse komaf' bedoeld maar 'persoon, afkomstig uit Turkije'.
2. In het dagblad *Hürriyet*, 07-04-1996.
3. In Nederland is er de laatste jaren veel onderzoek gedaan naar zogenaamde cultuurgebonden delicten. A.C. 't Hart schreef over Surinaamse delicten inzake magie: 'Noot naar aanleiding van Hoge Raad 18 september 1989, nr. 85 269', *Nederlandse Jurisprudentie*, 291 (1990) 1177-1180. Sommige delicten die als typerend beschouwd kunnen worden voor de Islamitische cultuur komen we tegen in een studie van S. Rutten, *Moslims in de Nederlandse rechtspraak* (Kampen 1988). F. van Gemert schreef over de Noordafrikaanse en Turkse homomoordenaars: 'Noordafrikaanse en Turkse homo-moordenaars, op zoek naar een culturele verklaring', *Justitiële Verkenningen* 1 (1991) 87-106. M.C. Fobels deed een onderzoek naar 'het Parijse besnijdenis-proces': 'De Parijse besnijdenis-processen: Franse rechters in het "beschavingsoffensief"' in: J. Fiselier en F. Strijbosch (red.), *Cultuur en Delict* ('s-Gravenhage 1992). 'Typerende' Turkse delicten zoals eer en bloedwraak werden al geruime tijd door diverse onderzoekers ter discussie gesteld. Zo hebben P. Dijken en A.H. Nauta, A. Blok, Y. Yeşilgöz, L.M. Coenen, en F. Koenraadt over deze onderwerpen hun bijdragen geleverd: A. Blok, 'Eer en de fysieke persoon', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, (1980) 211-230; P. Dijken en A.H. Nauta, 'Bloed- en eerwraak onder Turken in Nederland', *Algemeen Politieblad* 10 (1978) 227-231; Y. Yeşilgöz en L.M. Coenen, 'Opvattingen over eer en eerbescherming onder Turken', *Proces* 71:2

Namus, eer en eerherstel onder Turken

- (1992) 25-31; Y. Yeşilgöz, *Allah, Satan en het recht. Communicatie met Turkse verdachten* (Arnhem 1995); F. Koenraadt en Y. Yeşilgöz, 'Klinisch gedragskundige rapportage over Turkse verdachten' in: J.A. Janse de Jonge, M. Moerings, en A. van Vliet (red.), *Binnen de steen van dit bestaan* (Arnhem 1993) [Pompe reeks deel 10]. A. Nellesteijn heeft over de achtergronden van Turkse ontvoeringszaken geschreven: 'Achtergronden van Turkse ontvoeringszaken', *Algemeen Politieblad*, 130:3 (1981) 51-56; en H. Wormhoudt over de culturele achtergrond van Turkse justitiabelen: 'De culturele achtergrond van Turkse justitiabelen en de strafrechtspiegeling', *Proces* 65 (1986). M. de Vries heeft het roddelen onder Turkse vrouwen en meisjes in Nederland ter discussie gesteld, iets dat een bijzondere rol speelt in de context van de begrippen 'eer' en 'herstel van eer', het onderwerp van dit artikel: *Roddel nader beschouwd* (Leiden 1990). Op dit moment verricht Utrechtse student Joost van Rossum een vergelijkende onderzoek naar de opvattingen over eer en eerbescherming onder Surinamers, Marokkanen en Turken.
4. Dijken en Nauta, 'Bloed- en eerwraak'; Özgür, e.a.; Wormhoudt, 'De culturele achtergrond'; Coenen en Yeşilgöz, 'Opvattingen over eer'.
 5. Coenen en Yeşilgöz 'Opvattingen over eer', 27.
 6. Blok, 'Eer', 221.
 7. Zie bijvoorbeeld: U. Frevert, *Ehremänner. Das Duell in der bürgerlichen Gesellschaft* (München 1991).
 8. I. Arsel, *Şeriat ve Kadın* (Istanbul 1992).
 9. J. Doomen en R. Kotting, 'Gearrangeerde en geforceerde Turkse huwelijken', *Nederlands Juristenblad* 56:45/46 (1983) 1409-1415, met name 1410.
 10. Belangrijke romans waarvan ook speelfilms gemaakt zijn: B. Yıldız, *Reşo Ağa* (Istanbul 1971); T. Oflazoğlu, *Kezban* (Istanbul 1967).
 11. Turkse Grondwet, artikel 76.
 12. Artikel 462.
 13. Artikel 440.
 14. Artikel 468.
 15. Artikel 472.
 16. Zie verder Yeşilgöz, *Allah, Satan en het recht*.
 17. *Ibidem*.
 18. Doomen en Kotting, 'Gearrangeerde en geforceerde Turkse huwelijken'.
 19. Artikels 429-432 van het Turkse Wetboek van Strafrecht.
 20. Artikel 433.
 21. Artikel 434.
 22. H.A. Everaert en H.E. Lamur, *Alles wat geheim is, is lekker. Seksuele relaties en beschermingsgedrag van Turkse mannen* (Amsterdam 1993).
 23. *Ibidem*.
 24. Kurthan Fişek, in het dagblad *Hürriyet*, 02-03-1994.
 25. O. Öztürk, *Anadolu Toplumunda Oedipus Kompleksi Teorisinin Geçerliliği* (Istanbul 1969). Vergelijk ook M. Tezcan, *Türklerle İlgili Stereotipler (Kalip Yargılar) ve Türk Değerleri Üzerine Bir Deneme* (Fakültesi Yayınları, no. 99, 1981).
 26. H. Erdoğan, *İslam'da kadın, tesettür, izdivaç* (Istanbul 1979).
 27. Door Mohammed gezegd: B. Topaloğlu, *İslam'da Kadın* (13e druk; Istanbul 1983) 87.

Yücel Yeşilgöz

28. Everaert en Lamur, *Alles wat geheim is*, 94.
29. Topaloğlu, *İslam'da Kadın*, 42.
30. Gabriel Garcia Márquez, *Kroniek van een aangekondigde dood*.